

Karolina Caban

doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie;
jej zainteresowania naukowe obejmują przede wszystkim
pozycję konstytucyjną monarchy brytyjskiego,
prawa człowieka oraz problematykę utworów zależnych
i inspirowanych w prawie autorskim.
ORCID: 0000-0003-1119-3023

Prawo do dziedzictwa kulturowego wobec koncepcji wspólnego dziedzictwa ludzkości

1. Wprowadzenie

Jednym ze źródeł prawa międzynarodowego są zasady, które stanowią pewne ogólne dyrektywy interpretacji norm dla stosujących prawo oraz służą wypełnieniu luk prawnych. Określają wspólny cel, który może zostać osiągnięty za pomocą dyskrejonalnych decyzji różnych podmiotów. Zasada nie musi być skodyfikowana, aby jej ranga miała ogromne znaczenie – może być częścią prawa zwyczajowego lub tzw. *soft law*¹. Zasady są normami o szczególnym znaczeniu prawnym, gdyż niosą określone wartości służące ochronie istotnych dóbr, a przy tym wyznaczają kierunki działań oraz wpływają na wykładnię prawa².

---

1 J.E. Noyes, *The Common Heritage of Mankind: Past, Present and Future*, „Denver Journal of International Law & Policy” 2011, t. 40, nr 1, s. 460–461.

2 K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień (red.), *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych*, Gdynia 2022, s. 49.

Jedną z zasad jest zasada poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności wynikająca bezpośrednio z Karty Narodów Zjednoczonych (KNZ) – dokumentu konstytuującego Organizację Narodów Zjednoczonych (ONZ). W jej preambule znajduje się odwołanie do przywrócenia wiary w podstawowe prawa człowieka. Zgodnie z art. 1 KNZ jednym z celów ONZ jest promowanie praw człowieka i zachęcanie do poszanowania tych praw i podstawowych wolności dla wszystkich bez względu na różnice rasy, płci, języka lub wyznania, co dodatkowo potwierdza art. 55 Karty³. Karel Vasak usystematyzował prawa człowieka według kryterium historycznego powstawania w ramach trzech generacji praw człowieka – do pierwszej zaliczono prawa podstawowe i polityczne (prawa wolności), w drugiej zagwarantowano prawa społeczne i ekonomiczne (prawa równości), natomiast trzecia generacja praw zawiera prawa solidarnościowe⁴. Dyskusja na temat potrzeby usankcjonowania tych praw rozpoczęła się w latach 70. XX w., kiedy zauważono znaczny postęp cywilizacyjny, proces globalizacji oraz wzrastającą współzależność państw. Prawa trzeciej generacji wymagają wspólnego wysiłku społeczności międzynarodowej w celu ich urzeczywistnienia⁵. Grupa ta została wyróżniona ze względu na potrzebę realizacji celów społecznych oraz zapewnienia solidarności wśród ludzi. Prawa solidarnościowe cechuje kolektywny charakter ich realizacji poprzez istnienie minimalnej zgody społecznej na płaszczyźnie krajowej lub międzynarodowej, umożliwiającej solidarne działanie jednostek/grup oraz – konsekwentnie – po-

---

3 Karta Narodów Zjednoczonych (Dz. U. z 1947 r. nr 23 poz. 90).

4 T. Jurczyk, *Geneza rozwoju praw człowieka*, „Homines Hominibus” 2009, nr 1 (5), s. 42; zob. szerzej: P. Kowalski, „Nowe prawa człowieka”. *Perspektywy i zagrożenia*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1988, rok L, nr 2, s. 58–59.

5 *Trzecia generacja praw człowieka*, <https://www.unic.un.org.pl/prawa-czlowieka/trzecia-generacja-praw-czlowieka/3205> [dostęp: 20.12.2024 r.].

noszenie odpowiedzialności solidarnej⁶. Do kategorii tej zalicza się prawo do pokoju, prawa narodów do samostanowienia, do rozwijania własnej kultury, do ochrony środowiska, do rozwoju gospodarczego, do pomocy humanitarnej, do komunikowania się oraz prawo do wspólnego dziedzictwa ludzkości⁷.

Niniejszy artykuł ma na celu omówienie problematyki związanej z prawem do dziedzictwa kulturowego w kontekście praw człowieka zaliczanych do tzw. trzeciej generacji (w ramach prawa do wspólnego dziedzictwa ludzkości), a także udowodnienia, że prawo to wymaga ochrony prawnej. W pracy została wykorzystana przede wszystkim metoda dogmatyczno-prawna, polegająca na analizie poszczególnych zapisów źródeł prawa międzynarodowego, uzupełniona analizą literatury przedmiotu.

2. Wspólne dziedzictwo ludzkości

Idea ochrony wspólnego dziedzictwa pojawiła się już w preambule Traktatu Północnoatlantyckiego z 1949 r.⁸, choć koncepcja wspólnego dziedzictwa ludzkości (WDL) zaczęła kształtować się przede wszystkim od 1967 r., kiedy to maltański ambasador Arvid Pardo użył tego pojęcia w kontekście dna mórz i oceanów podczas prac nad Konwencją o Prawie Morza (KPM)⁹. Znalazło to odzwierciedlenie w Rezolucji 2749 (XXV) ZO ONZ z dnia

---

6 P. Kowalski, „Nowe prawa...”, *op. cit.*, s. 59.

7 T. Jurczyk, *Geneza rozwoju...*, *op. cit.*, s. 42.

8 Traktat Północnoatlantycki, sporządzony w Waszyngtonie dnia 4 kwietnia 1949 r. (Dz. U. z 2000 r. nr 87 poz. 970).

9 Chodziło o zastąpienie wykreowanej przez Grocjusza idei wolności morza pełnego koncepcją wspólnego dziedzictwa ludzkości, zob. szerzej: P. Taylor, *The Common Heritage of Mankind: A Bold Doctrine Kept Within Strict Boundaries*, <https://wealthofthecommons.org/essay/common-heritage-mankind-bold-doctrine-kept-within-strict-boundaries> [dostęp: 20.12.2024 r.].

17 grudnia 1970 r., a następnie w art. 136 KPM, który potwierdził, że znajdujące się poza granicami jurysdykcji państwowej dno mórz i oceanów oraz jego podziemie wraz z zasobami, stanowią wspólne dziedzictwo ludzkości (ang. *common heritage of mankind*)¹⁰. Mocą art. 11 Rezolucji 34/68 ZO ONZ z 5 grudnia 1979 r. (układ normujący działalność państw na Księżycu i innych ciałach niebieskich) również Księżyc i jego naturalne zasoby uznano za WDL.

Wspólne dziedzictwo ludzkości jest koncepcją prawa międzynarodowego polegającą na tym, że niektóre obszary i ich zasoby należą do całej ludzkości oraz są dostępne dla wszystkich, uwzględniając przyszłe pokolenia i potrzeby krajów rozwijających się¹¹. Idea WDL kształtowała się przede wszystkim w latach 60. i 70. XX w.¹². W 1975 r. klauzulą tą zajął się Rudolph Arnold, który na bazie pierwszych deklaracji międzynarodowych podjął próbę zdefiniowania pojęcia oraz udowodnienia prawnego charakteru omawianej koncepcji. Wspólny charakter zdefiniował jako rzecz wspólną pod względem tytułu, użytkowania lub korzystania, natomiast ludzkość zidentyfikował nie jako „ludzi” oznaczających indywidualnych mężczyzn i kobiety, lecz jako zbiorowość, której członkom przysługują pewne prawa z racji urodzenia się jako przedstawiciele gatunku ludzkiego. Słowo dziedzictwo wskazuje na pokoleniowy charakter przedmiotu – nie tylko jako coś, co odziedziczą po Nas przyszłe pokolenia, ale również na to, że My odziedziczyliśmy coś po Naszych przodkach. W skrócie, Arnold

---

10 Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza (Dz. U. z 2002 r. nr 59 poz. 543).

11 P. Taylor, *The Common...*, *op. cit.*; zob. szerzej: J.E. Noyes, *The Common...*, *op. cit.*, s. 449.

12 J.E. Noyes, *The Common...*, *op. cit.*, s. 448.

opisał WDL jako „ogólnoswiatową wspólną własność” wyjętą poza krajową jurysdykcję¹³.

Na bazie wskazanych wyżej regulacji Rudiger Wolfrum w 1983 r. wyróżnił kilka elementów składających się na zasadę WDL. Przede wszystkim podmiotem prawa do WDL jest cała ludzkość, a nie „wszystkie państwa”. Oznacza to, że beneficjentem są nie tylko państwa, ale i ludzie, wliczając w to przyszłe pokolenia. To społeczność światowa jest właścicielem WDL (1). Przedmiotowa zasada wyłącza wykonywanie suwerenności państwowej, gdyż jej regułom podlega wykorzystywanie obszarów i zasobów spoza jurysdykcji krajowej (2). WDL opiera się na równym udziale państw w aktywnościach związanych z przedmiotowym obszarem, lecz z uwzględnieniem preferencyjnego traktowania krajów rozwijających się (3). Ostatni element to ustanowienie odpowiedniego instytucjonalnego reżimu zarządzającego, który przewiduje utworzenie agencji sprawującej jurysdykcję nad obszarem WDL (w omawianym wypadku chodziło o zarządzanie dnem morskim) i działającej jako powiernik społeczności światowej (4). Aby mechanizm ten był skuteczny, wymagane jest zaangażowanie wszystkich systemów społecznych i politycznych¹⁴. Do powyższego katalogu należy jeszcze dodać stosowanie zasady w celach pokojowych, a nie militarnych, ochrony wspólnego dobra oraz środowiska naturalnego¹⁵. Jednym z celów omawianej koncepcji jest stworzenie

---

13 R.P. Arnold, *The Common Heritage of Mankind as a Legal Concept*, „The International Lawyer” 1975, t. 9, nr 1, s. 153–154.

14 R. Wolfrum, *The Principle of the Common Heritage of Mankind*, „Heidelberg Journal of International Law” 1983, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, nr 43, s. 313–320, 332, 337.

15 K.M.O. Owolabi, *The Principle of the Common Heritage of Mankind*, „Nnamdi Azikiwe University Journal of International Law and Jurisprudence” 2013, nr 4, s. 52, zob. szerzej: J.E. Noyes, *The Common...*, *op. cit.*, s. 450 i n.

sprawiedliwego międzynarodowego porządku gospodarczego poprzez równy podział korzyści ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb państw rozwijających się¹⁶. Zasada WDL wiąże się z innymi zasadami – równości suwerenności, zakazu użycia siły oraz, w kontekście dna morskiego, wolności pełnego morza¹⁷. Do tego katalogu można dodać również zasadę zrównoważonego rozwoju, ochrony środowiska i sprawiedliwego podziału zasobów¹⁸.

U podstaw zasady WDL stoją pewne trwałe wartości i tradycje, dzięki którym koncepcja zyskuje powszechną aprobatę. Przede wszystkim chodzi o rzymską ideę dbałości o dobro wspólne, obecną w każdej religii hojność względem biedniejszych oraz odpowiedzialność za przyszłe pokolenia¹⁹. Rzymskie *res omnium communes*, takie jak powietrze, woda deszczowa czy morze, nie mogły stanowić własności prywatnej, tak samo WDL nie może stanowić własności państw jako przedstawicieli ludzkości. Również tradycje z różnych części kontynentu afrykańskiego wskazują na stosowanie podstawowych reguł związanych z zasadami WDL²⁰. Rudiger Wolfrum uznał, że koncepcja WDL stanowi część prawa zwyczajowego, gdyż istnieje wystarczająca praktyka poparta licznymi oświadczeniami państw w tym zakresie. Zwyczaj konstytuuje podstawową zasadę określającą ogólne zobowiązania dotyczące wykorzystania obszarów znajdujących się poza jurysdykcją krajową²¹. Niektórzy uważają jednak, że WDL nie można zaliczyć do prawa zwyczajowego ze względu na niespełnienie właściwych przesłanek. Inni z kolei klasyfikują WDL jako podstawową normę

---

16 J.E. Noyes, *The Common...*, *op. cit.*, s. 464–466.

17 R. Wolfrum, *The Principle...*, *op. cit.*, s. 336.

18 J.E. Noyes, *The Common...*, *op. cit.*, s. 470.

19 *Ibidem*, s. 457–458.

20 Zob. szerzej: R.P. Arnold, *The Common...*, *op. cit.*, s. 155–157.

21 R. Wolfrum, *The Principle...*, *op. cit.*, s. 334–337.

ius cogens, której nie można uchylić²². Występują także poglądy, iż jest to polityczna lub moralna koncepcja albo część tzw. *soft law*, choć należy wskazać, że stanowi też część prawa traktatowego na mocy inkorporowania jej do wskazanych wyżej Konwencji dotyczących prawa morza i statusu Księżyca. Należy również wskazać, że wynikający z zasady WDL obowiązek dbania o wspólne dobro ma charakter *erga omnes*²³.

Prawnomiędzynarodowa koncepcja WDL jest stosowana przede wszystkim do zasobów naturalnych i to właśnie w tym kontekście naukowcy skupiają na niej swoją uwagę. Formalnie odnosi się do dna morskiego oraz Księżyca i ich zasobów, choć pojawiały się postulaty, aby status WDL nadać Antarktyce, orbicie geostacjonarnej, środowisku, technologii oraz rybołówstwu pełnomorskiemu. Choć kontrowersyjne może wydawać się nadanie statusu WDL zasobom podlegającym jurysdykcji krajowej, to propozycje dotyczyły także lasów deszczowych, zasobów genetycznych czy dziedzictwa kulturowego.

3. Dziedzictwo kulturowe

W XIX w. wraz z nowymi odkryciami archeologicznymi zaczęła rozwijać się nauka archeologii, a wraz z nią potrzeba uznania dziedzictwa kulturowego ludzkości²⁴. Idea ochrony dóbr kultury pojawiła się już w IV i IX Konwencji Haskiej z 1907 r. W 1945 r. przyjęto Akt Konstytucyjny UNESCO (Organizacji NZ do spraw Oświaty, Nauki i Kultury), w preambule którego znalazły się słowa: „szerokie rozpowszechnianie kultury i wychowania ludzkości w duchu

---

22 K.M.O. Owolabi, *The Pinciple...*, *op. cit.*, s. 53–54.

23 J.E. Noyes, *The Common...*, *op. cit.*, s. 455–456, 461–462, 466–467; R.P. Arnold, *The Common...*, *op. cit.*, s. 154.

24 C. Forrest, *Cultural heritage...*, *op. cit.*, s. 128.

sprawiedliwości, wolności i pokoju, jest niezbędne dla godności człowieka i jest świętym obowiązkiem, który wszystkie narody muszą wypełnić w duchu wzajemnej pomocy i troski”. W art. 1 ust. 2c pojawiło się pojęcie „światowego dziedzictwa ksiąg, dzieł sztuki i pomników historii i nauki” (ang. *world's inheritance of books, works of art and monuments of history and science*)²⁵. Z kolei termin „dziedzictwa kulturalnego posiada[jącego] wielkie znaczenie dla wszystkich narodów świata” pojawił się w Konwencji Haskiej o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 1954 r. (K54)²⁶. Preambuła K54 głosi, że „szkody wyrządzone dobrom kulturalnym, do jakiegokolwiek należałyby one narodu, stanowią uszczerbek w dziedzictwie kulturalnym całej ludzkości, gdyż każdy naród ma swój udział w kształtowaniu kultury światowej”. W 1956 r. UNESCO przyjęło Rekomendację w sprawie Międzynarodowych Zasad dotyczących Wykopalisk Archeologicznych wprowadzające system ochrony i kooperacji państw w ograniczonym zakresie²⁷. Z kolei Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (K72) zestawiała ze sobą pojęcie dziedzictwa kulturalnego i dziedzictwa naturalnego jako „dziedzictwa wszystkich narodów świata”²⁸. Podstawowe założenie K72 polega

---

25 Konwencja dotycząca utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury, podpisana w Londynie dnia 16 listopada 1945 r. (Dz. U. z 1947 r. nr 46, poz. 242).

26 Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz. U. z 1957 r. nr 46, poz. 212).

27 *Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations*, <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-international-principles-applicable-archaeological-excavations> [dostęp: 23.12.2024 r.].

28 Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz. U. z 1976 r. nr 32 poz. 190).

na stwierdzeniu, że „dziedzictwo wszelkich kultur, regionów czy okresów historycznych” jest wspólnym dorobkiem całej ludzkości²⁹.

Różnorodna terminologia (dobro kultury, dobro kulturalne³⁰, dziedzictwo kulturalne, wspólne dziedzictwo kulturalne) powoduje problemy w przedmiocie dookreślenia zakresu i zdefiniowaniu tych pojęć³¹. Na gruncie K54 za dobra kulturalne uznano religijne i świeckie „dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu” „bez względu na ich pochodzenie oraz na osobę ich właściciela”. Definicja zawiera również przykładowy katalog dóbr, a także wskazuje, że do zakresu omawianego pojęcia zalicza się zasoby takich dóbr – gmachy, w których dobra są przechowywane i wystawiane oraz ośrodki zabytkowe obejmujące znaczną ilość dóbr kulturalnych³². Dobrami kulturalnymi według K54 są więc tylko przedmioty materialne. Ponadto, to państwa zostały upoważnione, aby uznać, czy dane dobro wchodzi w zakres dziedzictwa kulturalnego narodu³³. Konwencja regulująca nielegalny obrót dobrami kultury z 1970 r. (K70) scharakteryzowała dobra kultury jako główne elementy cywilizacji i kultury narodów, nabierające prawdziwej wartości, gdy znane są ich możliwie jak najbardziej dokładne pochodzenie, historia i otoczenie. Definicja została zawarta w art. 1: „za dobra kultury

---

29 B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa–Lublin 2016, s. 88.

30 Pojęcia „dóbr kultury” i „dóbr kulturalnych” należy traktować tożsamo – [za:] A. Gebuza, *Ewolucja pojęcia dóbr kultury w konwencjach UNESCO* [w:] *Prawo wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy teoretycznoprawne i dogmatycznoprawne*, red. J. Helios *et al.*, Wrocław 2019, DOI <https://doi.org/10.34616/23.19.058> [dostęp: 23.12.2024 r.], s. 77.

31 Zob. szerzej: J. Blake, *On Defining the Cultural Heritage*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2000, t. 49, nr 1, s. 62 i n.

32 Art. 1 Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego.

33 A. Gebuza, *Ewolucja pojęcia...*, *op. cit.*, s. 78–79.

uważane są dobra, które ze względów religijnych lub świeckich uznawane są przez każde Państwo za mające znaczenie dla archeologii, prehistorii, historii, literatury, sztuki lub nauki”. Dodatkowo dobro kultury musi należeć do jednej z jedenastu enumeratywnie wymienionych kategorii³⁴. W obu konwencjach pojawia się również pojęcie dobra kulturalnego – ang. *cultural property*, co w dosłownym tłumaczeniu wskazuje na pewne powiązania z koncepcją własności. Oznacza to, że obiekty/artefakty uznane za dobra kultury/dobra kulturalne mogą być przedmiotem obrotu, w tym nielegalnego. Pojawia się kolizja między prawami właściciela – najszerszymi na gruncie prawa cywilnego – a potrzebą ochrony dóbr kultury, które zgodnie z koncepcją WDL powinny należeć do całej ludzkości, wliczając w to przyszłe pokolenia³⁵.

W rozumieniu K72 do „dziedzictwa kulturalnego” zaliczają się zabytki, zespoły budowli i miejsca zabytkowe³⁶. Słowo „dziedzictwo” – tak jak wskazywano wyżej przy omawianiu WDL – odnosi się do dóbr mających wartość historyczną również dla przyszłych pokoleń. Jest to pojęcie o szerszym zakresie niż „dobro”. Świa-

---

34 Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. (Dz. U. z 1974 r. nr 20 poz. 106).

35 Zob. szerzej: J. Blake, *On Defining...*, *op. cit.*, s. 65–66.

36 Art. 1 Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. W rozumieniu niniejszej Konwencji za „dziedzictwo kulturalne” uważane są: zabytki – dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki; zespoły – budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki; miejsca zabytkowe – dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

towy charakter dziedzictwa oznacza jego odpaństwowienie na rzecz wspólnego interesu międzynarodowego „bez względu na to, którego narodu są one [dobra kultury] własnością”. Rozumie się przez to, iż do kategorii „światowego dziedzictwa kulturalnego” mogą zostać zaliczone dobra będące własnością poszczególnych państw oraz znajdujące się na ich terytorium. K72 internacjonalizuje omawianą koncepcję poprzez wyłączenie dyskrecjonalnej decyzji państwa co do nadania statusu „dziedzictwa” dobru kultury. Z drugiej strony K72 ogranicza zakres dóbr jedynie do nieruchomości mających powszechną wartość³⁷. Warunkiem koniecznym do zaliczenia dobra kultury do dziedzictwa światowego wpisanego na listę UNESCO jest stwierdzenie istnienia u niego wyjątkowej uniwersalnej wartości, tj. posiadania wyjątkowego znaczenia kulturowego, przekraczającego granice państwowe oraz mającego powszechne znaczenie dla obecnych i przyszłych pokoleń ludzkości³⁸.

Konwencja z 2001 r. (K01) wprowadziła pojęcie podwodnego dziedzictwa kulturowego, będącego „integralną częścią dziedzictwa kulturowego ludzkości” i oznaczającego „wszelkie ślady egzystencji ludzkiej mające charakter kulturowy, historyczny lub archeologiczny, które pozostawały lub pozostają całkowicie lub częściowo pod wodą, okresowo lub stale, przez co najmniej 100 lat”. Definicja wymienia również otwarty katalog przedmiotów mogących być zaliczonymi do zakresu omawianego pojęcia³⁹. K01 nie spotkała

---

37 A. Gebuza, *Ewolucja pojęcia...*, *op. cit.*, s. 81-83.

38 Zob. Szerzej: B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo...*, *op. cit.*, s. 116–121; charakter przekraczalności granicy jest rozpatrywany indywidualnie w zależności od skali historyczno-kulturalnej i wbrew pozorom to jego ustalenie sprawia badaczom większą trudność, gdyż przyjmuje się, że drugi warunek – powszechnego znaczenia dla ludzkości – z góry jest automatycznie spełniony.

39 Dalsza część art. 1 ust. 1 Konwencji o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, przyjętej w Paryżu dnia 2 listopada 2001 r. (Dz. U. z 2021 r. poz. 1302)

się z szerszą krytyką ze strony społeczności międzynarodowej z powodu jej wąskiego zakresu uregulowania oraz faktu, że ma zastosowania do przestrzeni poza jurysdykcją państw⁴⁰. Spory w doktrynie prawa międzynarodowego zakończyło sporządzenie w 2003 r. przez UNESCO Konwencji w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego (K03), która rozszerzyła zakres dziedzictwa kulturowego na dobra niematerialne, do którego zaliczyła przede wszystkim praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności charakterystyczne dla pewnych wspólnot⁴¹. W dobie globalizacji celem K03 jest ochrona różnorodności kulturowej, która leży w interesie całej ludzkości⁴². Dodatkowo w 2005 r. została uchwalona Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego (K05), która w preambule do wspólnego dziedzictwa ludzkości wprost zalicza

---

brzmi: „[...] w tym: (i) stanowiska, budowle, obiekty, artefakty oraz szczątki ludzkie, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym; (ii) statki, samoloty oraz inne pojazdy lub ich części, ładunek lub inna zawartość, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym; oraz (iii) przedmioty o charakterze prehistorycznym. [...] (b) Rurociągi i kable umieszczone na dnie morskim nie stanowią podwodnego dziedzictwa kulturowego. (c) Instalacje, niebędące rurociągami i kablami, umieszczone na dnie morskim i nadal używane, nie stanowią podwodnego dziedzictwa kulturowego.

40 A. Gebuza, *Ewolucja pojęcia...*, *op. cit.*, s. 83–84; C. Forrest, *Cultural heritage...*, *op. cit.*, s. 131.

41 Art. 1 Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzonej w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz. U. z 2011 r. nr 172 poz. 1018) do niematerialnego dziedzictwa kulturowego zaliczył: praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego; według Konwencji to niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, w ten sposób przyczyniając się do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności.

42 Zob. szerzej: A. Gebuza, *Ewolucja pojęcia...*, *op. cit.*, s. 84–85.

różnorodność kulturową, odnoszącą „do wielości form, poprzez które kultury grup i społeczeństw znajdują swój wyraz”, a „wspomniane sposoby wyrażania kultury przekazywane są w obrębie grup i społeczeństw, a także pomiędzy nimi” i która powinna być „chroniona z korzyścią dla wszystkich”⁴³.

Szeroko rozumiane dziedzictwo może więc obejmować każdy niewspółczesny element środowiska materialnego i niematerialnego, którego „ochrona jest wymagana prawem, oraz wszelkie elementy, które mogą być uznane za dziedzictwo na mocy prawa i teorii konserwatorskiej”⁴⁴. Jedną z definicji doktrynalnych dziedzictwa kulturowego sformułował Jan Pruszyński, zgodnie z którą dziedzictwem kultury jest „zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nimi wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawany za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju oraz przekazania następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej”⁴⁵.

---

43 Preambuła i art. 4.1. Konwencji UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r. (Dz. U. z 2007 r. nr 215 poz. 1585).

44 B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo...*, op. cit., s. 22, 25, 32; autor charakteryzuje dziedzictwo wąsko jako „tradycyjny zbiór zabytków – dzieła architektury i urbanistyki, jest poszerzany o kolejne zbiory dzieł budownictwa, architektury przemysłowej, obiekty wernakularne, obiekty modernistyczne, zabytki techniki, krajobrazy kulturowe, szlaki kulturowe, itd.”.

45 Za K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień (red.), *Ochrona dóbr...*, op. cit., s. 55; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 50.

4. Prawo do dziedzictwa ludzkości jako prawo człowieka

Pojęcie dziedzictwa kulturowego jako wartości dla ludzkości łączy się z konkretnymi kulturami narodowymi, regionalnymi czy mniejszości etnicznych, które identyfikują grupę i nadają jej jednostkom pewną tożsamość i przynależność. Kulturę tworzą również elementy przekazywane nieświadomie, nie można do niej zaliczyć „wszystkiego w społeczeństwie”. Chodzi więc o świadomy i aktywny wybór, które elementy stanowią symbol kultury, definiują tę kulturę oraz są na tyle istotne i wartościowe dla zachowania kultury, aby zachować je dla przyszłych pokoleń. Decyzja ta w rzeczywistości stanowi akt polityczny mający skutki dla całej społeczności międzynarodowej. Dziedzictwo kulturowe jest traktowane przez Konwencje UNESCO jako „unikalne i niezastąpione”⁴⁶, a także niezbędne dla życia, zdrowia i bezpieczeństwa, jak naturalne zasoby. Przede wszystkim nienamagalne elementy kultury zawierają w sobie emocjonalny impuls i identyfikują człowieka jako członka pewnej społeczności (identyfikacja kulturowa). Dziedzictwo kulturowe można połączyć z prawem humanitarnym – gdy niszczenie kultury jest wykorzystywane jako broń wojenna – oraz z prawami człowieka, a konkretnie kategorią praw kulturalnych. Podstawą tego powiązania jest źródło idei praw człowieka, czyli godność ludzka. Człowiek ze swojej natury ma potrzebę identyfikacji – poprzez zwyczaje, tradycje, historię, religię itp. – jako jednostka indywidualna czy część grupy. Jest to istotne dla jego pewności siebie i godności oraz stanowi argument za potrzebą ochrony dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza w kontekście ochrony mniejszości.

---

46 Fragment preambuły Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r.

W zakresie prawa do dziedzictwa kulturowego można wyróżnić np. prawo tworzenia, podtrzymywania, ochrony, zachowania, poszanowania i dostępu do dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego). Jest to element trzeciej generacji praw człowieka, o której była mowa wyżej⁴⁷. Dla przykładu prawo do rozwoju kulturalnego z uwzględnieniem wolności i identyfikacji oraz równego korzystania ze wspólnego dziedzictwa ludzkości zostało zawarte w art. 22 ust. 1 Karty z Banjulu z 1981 r.⁴⁸. Prawo do wspólnego dziedzictwa ludzkości poniekąd koliduje z innym prawem z trzeciej generacji, tj. prawem do rozwoju (chodzi np. o rozwój masowej turystyki)⁴⁹, lecz łączy się z zasadą zrównoważonego rozwoju, która dotyczy nie tylko dbałości o środowisko naturalne, ale i strzeżenie dziedzictwa kulturowego⁵⁰.

System ochrony dziedzictwa kulturowego jest potrzebny ze względu na zapobieganie niszczeniu zabytków i artefaktów w czasie konfliktów zbrojnych, nielegalnym wykopaliskom archeologicznym i obrotowi dobrami kultury na czarnym rynku, a także nazachowanie dziedzictwa dla przyszłych pokoleń⁵¹. Zagrożenia dziedzictwa kulturowego pojawiają się nie tylko w czasie trwania wojen, lecz również w trakcie pokoju. Niebezpieczeństwa mogą wywoływać siły natury, np. powodzie, wichury czy pożary, ale i wybuchy wulkanów, czy nawet drobnoustroje. Do niszczenia dziedzictwa może przyczynić się człowiek – świadomie lub nieświadomie – poprzez niewłaściwe przechowywanie i złą konserwację, ponowne wyko-

---

47 J. Blake, *On Defining...*, *op. cit.*, s. 64, 68–69, 72–79, 82–83.

48 African Charter on Human and Peoples' Rights (Banjul Charter), adopted June 27, 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986, http://www.oas.org/en/sla/dil/docs/African_Charter_Human_Peoples_Rights.pdf [dostęp: 24.12.2024 r.].

49 J. Blake, *On Defining...*, *op. cit.*, s. 80–81.

50 K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień (red.), *Ochrona dóbr...*, *op. cit.*, s. 52.

51 J. Blake, *On Defining...*, *op. cit.*, s. 85.

rzystywanie materiałów budowlanych, niewystarczającą edukację i błędy w sztuce renowacyjnej lub niekontrolowaną turystykę. Do tego katalogu można ponadto zaliczyć wandalizm, terroryzm czy przestępstwa przeciwko dobrom kultury, a należy dodać, że lista zagrożeń jest znacznie dłuższa⁵².

Potężnym filarem systemu ochrony dziedzictwa kultury jest międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych, którego początki w aspekcie dóbr kultury można zauważyć w IV i IX Konwencji Haskiej z 1907 r.. Dobra kultury podlegają ochronie ze względu na ich cywilny charakter, tzn. dotyczy ich zakaz wykorzystywania do celów wojskowych oraz zakaz umyślnego atakowania. Ogromna skala zniszczeń w czasie II wojny światowej przyczyniła się do uchwalenia wspomnianej już wyżej Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (K54), stanowiącej kodyfikację z zakresu ochrony dziedzictwa kultury. Ogólna ochrona dóbr kultury polega na opiece (obowiązek pozytywnych działań) oraz poszanowaniu (obowiązek negatywnego powstrzymania się). W 1999 r. przyjęto Drugi Protokół Dodatkowy do Konwencji Haskiej z 1954 r. (PD99), który, m.in., rozszerzył ochronę dóbr kultury na konflikty zbrojne o charakterze niemiędzynarodowym, a obowiązki podmiotowe z K54 obciążają również strony konfliktu niebędące państwami, choć w praktyce regulacje te są dość problematyczne⁵³. Co istotne, K54 nałożyła na strony Konwencji obowiązek ścigania i karania osób, które dopuściły się naruszenia jej postanowień. Regulację tę doprecyzował art. 15 PD99, w którym wymieniono pięć rodzajów przestępstw⁵⁴. Dobra kultury o charakterze dziedzic-

---

52 K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień (red.), *Ochrona dóbr...*, *op. cit.*, s. 67 i n.

53 *Ibidem*, s. 442, 447 i n, 459, 471 i n.

54 Drugi Protokół do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r., sporządzony w Hadze dnia 26 marca 1999 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 248).

stwa posiadającego szczególną wartość dla ludzkości mogą zostać objęte dodatkową ochroną, która uzupełnia ochronę ogólną⁵⁵.

Kultura danej grupy może też być powodem samym w sobie do rozpoczęcia konfliktu zbrojnego. Co więcej, niszczenie dóbr kultury może służyć jako broń wojenna w walce z mniejszościami kulturowymi i ich tożsamością. Dobra kultury w tym aspekcie należy rozumieć nie tylko jako sztukę, budynki i inne przedmioty materialne, ale również tradycje, wartości i styl życia. W ten sposób prawo humanitarne można połączyć z prawami człowieka⁵⁶.

System ochrony ma ogromne znaczenie np. w sferze ochrony kultur ludów tubylczych (ang. *indigenous peoples*), dla których aspekt kulturowy (w tym język, sztuka, muzyka, wierzenia itd.) jest elementem fizycznego przetrwania jako odrębnej kultury. W nauce pojawiło się pojęcie ludobójstwa kulturowego, przez które należy rozumieć eksterminację kultury niewiązącą się z fizyczną eksterminacją ludzi i mogącą przybrać formę np. przymusowego przesiedlania, odbierania dzieci czy agresywnej asymilacji. Jeremie Gilbert do praw kulturowych ludów tubylczych zaliczył prawo do utrzymywania i wzmacniania odrębnych instytucji kulturowych, prawo do przynależności do rdzennej społeczności lub narodu zgodnie ze zwyczajami danej społeczności lub narodu, prawo do praktykowania, ożywiania i przekazywania swoich tradycji i zwyczajów kulturowych, prawo do kontrolowania swoich systemów edukacyjnych i instytucji zapewniających edukację w ich własnych językach, prawo do promowania, rozwijania i utrzymywania swoich struktur instytucjonalnych, zwyczajów, duchowości, tradycji i systemów prawnych, prawo do utrzymywania, kontrolowania i rozwijania swojego dziedzictwa kulturowego i tradycyjnej wiedzy

---

55 K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień (red.), *Ochrona dóbr...*, op. cit., s. 476–477.

56 J. Blake, *On Defining...*, op. cit., s. 75–76, s. 84.

oraz prawo do niepoddawania się przymusowej asymilacji lub niszczeniu swojej kultury⁵⁷. Amerykańska Deklaracja o Prawach Ludów Tubylczych stanowi, że ludy te mają prawo do tożsamości i integralności kulturowej oraz dziedzictwa kulturowego⁵⁸. Przepis reprezentuje holistyczne (całościowe) podejście do ochrony dziedzictwa kulturowego⁵⁹. Należy zastanowić się, czy przy takim sposobie ujęcia praw konkretnej grupy można odnieść to do światowego dziedzictwa kulturowego. Celem systemu ochrony dziedzictwa jest zachowanie elementów, które wywodzą się z danych kręgów kulturowych. Aby osiągnąć cel zachowania dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń oraz dostępności kultury dla pokoleń obecnych, należy ochraniać pojedyncze kultury (nie tylko tubylcze), gdyż to one – jako pojedyncze składniki – tworzą dziedzictwo ludzkości jako całość.

Bez wątpliwości pozostaje fakt, iż dobra kultury zasługują na wszelką ochronę – w tym w czasie konfliktów zbrojnych – nie tylko ze względu na ich wartość kulturową, ale również dzięki ich funkcji nadawania tożsamości poszczególnym jednostkom ludzkim. Przez wzgląd na korzyści dla indywidualnych jednostek komentatorzy uznali koncepcję WDL za prawo człowieka⁶⁰. Jak pisał Gilbert: „choć w najważniejszych traktatach dotyczących praw człowieka nie ma bezpośredniej wzmianki o dziedzictwie kulturowym, prawa kulturalne stanowią ważne i nadrzędne prawo proklamowane w większości instrumentów dotyczących praw człowieka”⁶¹.

---

57 J. Gilbert, *Indigenous Peoples' Cultural Heritage. Rights, Debates, Challenges*, Brill 2017, s. 20

58 Art. XIII Amerykańskiej Deklaracji o Prawach Ludów Tubylczych, Organizacja Państwa Amerykańskich, 15 czerwca 2016 r., AG/RES. 2888 (XLVI-O/16).

59 J. Gilbert, *Indigenous Peoples'...*, *op. cit.*, s. 37.

60 J.E. Noyes, *The Common...*, *op. cit.*, s. 458.

61 J. Gilbert, *Indigenous Peoples'...*, *op. cit.*, s. 22–24, 31–33.

5. Czy dziedzictwo kulturowe jest wspólnym dziedzictwem ludzkości?

Czy światowe dziedzictwo kulturowe można zaliczyć do szerszej kategorii, która w międzynarodowym prawie publicznym odnoszona jest do naturalnych obszarów znajdujących się poza jurysdykcją krajową, tj. wspólnego dziedzictwa ludzkości? Odpowiedź na to pytanie powinna zostać udzielona w oparciu o cztery główne założenia koncepcji WDL – ludzkości, w tym przyszłych pokoleń, jako podmiotu praw i obowiązków, obszaru poza jurysdykcją krajową, równego podziału zasobów z uwzględnieniem preferencyjnego traktowania krajów rozwijających się oraz istnienia systemu zarządzającego dziedzictwem.

Koncepcja wspólnego dziedzictwa ludzkości jest wprost zawarta w niektórych konwencjach międzynarodowych – nie dotyczących dziedzictwa kulturowego – stąd komentatorzy spierają się, czy można tę ideę odnieść do pojęcia kultury. Z drugiej strony K72 wskazuje na element światowego dziedzictwa, którym jest dziedzictwo kulturowe, a w K05 wprost odniesiono się do pojęcia WDL. Nadanie statusu dziedzictwa kulturowego wskazuje na interes całej ludzkości w ochronie tych dóbr, a zgodnie z koncepcją WDL ludzkość jest jego właścicielem. W związku z opisanymi poglądami wytworzyły się dwa nurty – nacjonalistyczny i internacjonalistyczny⁶². Pojęcie „nacjonalizmu” można odnieść np. do koncepcji zwrotu dzieł sztuki do krajów ich pochodzenia w przypadku braku obowiązku takiego zwrotu. Nurt nacjonalistyczny polega na uznaniu, że światowe dziedzictwo kulturowe składa się ze wszystkich narodowych dziedzictw kulturowych, a społeczność międzynarodowa pełni funkcję jedynie pomocniczą w aspekcie

---

62 C. Forrest, *Cultural heritage...*, op. cit., s. 130–133.

ich zachowania. Zgodnie z nurtem internacjonalistycznym każde państwo ma prawo do swoich historycznych i kulturowych zasobów, jednak rozwój poszczególnych kultur narodowych wzbogaca kulturę ludzkości, co oznacza, że obiekty kulturalne należą do ludzkości jako całości, lecz obowiązek ich ochrony spoczywa na poszczególnych państwach⁶³. W Konwencjach przeważa nurt internacjonalistyczny, choć nacjonalizm jest widoczny zwłaszcza w K70. Mimo tego w Konwencji tej widnieje zobowiązanie społeczności międzynarodowej do ochrony dóbr kultury znajdujących się na terytorium państwowym. W idei WDL nie chodzi o powstanie konfliktu między państwami, lecz można wręcz wskazać na podwójny interes zachowania dziedzictwa kulturowego – zarówno państwa pochodzenia dobra kultury, jak i społeczności międzynarodowej. Można uznać, że kultura uniwersalna składa się z sumy pojedynczych kultur na świecie, stąd należy wskazać na teorię powiernictwa, zgodnie z którą państwo jest powiernikiem działającym na rzecz ludzkości (w tym przyszłych pokoleń) jako beneficjenta. Jednocześnie odpowiada ono przed społecznością międzynarodową za niewywiązanie się z zobowiązań⁶⁴.

Kto jest zatem podmiotem prawa do dziedzictwa kulturowego – jest to ludzkość czy państwa działające w imieniu ludzkości? Identyfikacja prawdziwego podmiotu-ludzkości ma znaczenie, gdyż są na nią nałożone prawa i obowiązki w zakresie ochrony dziedzictwa kultury. W ramach teorii prawno-naturalnej przez ludzkość należy rozumieć wszystkich ludzi żyjących na świecie wraz z przyszłymi pokoleniami, natomiast zgodnie z teorią pozytywną chodzi o wszystkie państwa. Ludzkość na gruncie teorii

---

63 A. Monden, G. Wils, *Art objects as Common Heritage of Mankind*, „Revue belge de droit international” 1986, nr 2, s. 329–332; C. Forrest, *Cultural heritage...*, *op. cit.*, s. 130–132.

64 C. Forrest, *Cultural heritage...*, *op. cit.*, s. 133–135, 138–139.

prawa naturalnego nie może być takim podmiotem, co wzmacnia ideę powiernictwa państw działających w imieniu wszystkich ludzi⁶⁵.

Ponadto należy wspomnieć, że podmiotem praw człowieka jest przede wszystkim człowiek, a państwo jest gwarantem umożliwiającym ich realizację. To państwa, dobrowolnie podpisując konwencje, w ten sposób nakładają na siebie pewne obowiązki dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego względem społeczności międzynarodowej, przez co w interesie ogółu ludzkości zrzekają się części swojej suwerenności⁶⁶. Można też zadać pytanie, czy obowiązki te nałożone są tylko na państwa-strony Konwencji, czy – jako że interes zachowania dziedzictwa kulturalnego należy do całej ludzkości – można uznać je za obowiązki *erga omnes*⁶⁷. Dla przykładu w Rekomendacji UNESCO w sprawie ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego na szczęblu krajowym z 1972 r. pojawił się obowiązek „każdego kraju, na którego terytorium znajduje się element kultury”⁶⁸. Państwa-strony K72 w art. 6 postanowiły, że dziedzictwo kulturalne (i naturalne) jest „dziedzictwem powszechnym, w którego ochronie ma obowiązek współdziałać cała społeczność międzynarodowa”, a więc nie tylko państwa dobrowolnie nakładające na siebie zobowiązania traktatu. Ponadto, koncepcja światowego dziedzictwa UNESCO opiera się na wspólnej odpowiedzialności międzynarodowej za

---

65 *Ibidem*, s. 139, 143.

66 *Ibidem*, s. 137.

67 Zob. szerzej: R. O’Keefe, *World Cultural Heritage: Obligations to the International Community as a Whole?*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2004, t. 53, nr 1, s. 189 i n.

68 Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage, 16 November 1972 – Paris, France, Records of the General Conference, 17th session, Paris, 17 October to 21 November 1972, v. 1: Resolutions, recommendations.

dziedzictwo ludzkości⁶⁹. W tym kontekście można więc wspomnieć o możliwej odpowiedzialności – zarówno państwa, jak i osób fizycznych – za zbrodnie przeciwko dziedzictwu kulturowemu⁷⁰. Dla przykładu Protokół I do Konwencji genewskich z 1949 r. jako zbrodnię wojenną zakwalifikował „kierowanie ataków przeciwko pomnikom historycznym, dziełom sztuki lub miejscom kultu religijnego wyraźnie rozpoznanym, które stanowią dziedzictwo kulturowe lub duchowe narodów i którym przyznana została szczególna ochrona na mocy odrębnego porozumienia, na przykład w ramach uprawnionej organizacji międzynarodowej, powodujących przez to ich zniszczenie na dużą skalę, gdy brak dowodu, że strona przeciwna naruszyła art. 53(b) [zakaz używania budowli historycznych, dzieł sztuki lub miejsc kultu religijnego do wsparcia wysiłku wojskowego – przypis K.C.] i gdy te pomniki historyczne, dzieła sztuki i miejsca kultu religijnego nie są położone w bezpośredniej bliskości celów wojskowych”⁷¹. Dodatkowo należy wspomnieć o Deklaracji UNESCO z 1997 r. (D97), w której stwierdzono, że „obecne pokolenia są odpowiedzialne za pełną ochronę potrzeb i interesów przyszłych pokoleń”⁷². W szczególności ogromne znaczenie ma art. 7 D97 nakładający obowiązek dbałości „o zachowanie różnorodności kulturowej ludzkości,

---

69 B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo...*, op. cit., s. 82.

70 R. O’Keefe, *World Cultural...*, op. cit., s. 195 i n.; zob. szerzej K. Wierczyńska, A. Jakubowski, *Zbrodnie przeciwko dziedzictwu kulturowemu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym – analiza krytyczna*, „Studia Prawnicze” 2016, nr 1 (205), s. 39 i n.

71 Art. 85 Protokołu dodatkowego do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r., dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I), sporządzony w Genewie dnia 8 czerwca 1977 r. (Dz. U. z 1992 r. nr 41 poz. 175).

72 Art. 1. Deklaracji UNESCO o odpowiedzialności obecnych pokoleń wobec przyszłych pokoleń, 1997, https://www.unesco.pl/fileadmin/import24/user_upload/pdf/Deklaracja_UNESCO_o_Odpowiedzialnosci_Pokolen.pdf [dostęp: 31.12.2024 r.].

z należyтым poszanowaniem praw człowieka i podstawowych wolności”. Przepis stwierdza, że „obecne pokolenia są odpowiedzialne za identyfikację, ochronę i zachowanie materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz za przekazanie tego wspólnego dziedzictwa przyszłym pokoleniom”. Z kolei art. 8 D97 daje obecnym pokoleniom prawo korzystania ze wspólnego dziedzictwa ludzkości określonego w prawie międzynarodowym pod warunkiem nienaruszania tego dziedzictwa w sposób nieodwracalny. Dokument ten jako podmiot obowiązków, ale i praw traktuje zatem ludzkość żyjącą współcześnie.

Klasyczna koncepcja WDL chroni obszary i zasoby znajdujące się poza jurysdykcją krajową. Ze swojej natury elementy, które można zaliczyć do dziedzictwa kulturowego (z wyjątkiem podwodnego), znajdują się na terytoriach konkretnych państw. Ponadto, kultura powstaje/powstawała w ramach danej cywilizacji, która ma/miała w danym czasie granice terytorialne. Wskazane wyżej Konwencje odnoszą się raczej do koncepcji nacjonalistycznego charakteru dziedzictwa kulturowego, a jedna z zasad ochrony dziedzictwa kulturowego głosi, że dobra kultury powinny należeć do przedstawicieli tej kultury (państwa), która je wytworzyła. Dotyczy to także reguł ich zwrotu⁷³. Nieodłącznie zatem przy pojęciu dziedzictwa kulturowego widnieje aspekt terytorialny. Prawo konwencyjne UNESCO łączy nieodnawialny charakter dziedzictwa kulturowego z poszanowaniem suwerenności terytorialnej państw, jednocześnie uznając dziedzictwo kulturowe za WDL⁷⁴.

Tak jak wyżej wskazano, idea WDL nawiązuje do rzymskiej koncepcji *res omnium communes*, zgodnie z którą nikt nie mógł być właścicielem rzeczy będących wspólnością wszystkich ludzi. Takie

---

73 C. Forrest, *Cultural heritage...*, op. cit., s. 132–133.

74 J. Blake, *On Defining...*, op. cit., s. 71.

rozumienie wspólności wchodzi w konflikt z ideą terytorialności i suwerenności. Jednakże przez rozumienie „własności” całej ludzkości należy raczej rozumieć jej interesy względem zachowania dziedzictwa aniżeli własność terytorialną. System współdzielenia się zasobami polega w tym wypadku na idei powiernictwa i zarządzaniu uczestnictwem. Kwestie właścicielskie można odnieść do identyfikacji pierwotnego właściciela oraz reguł „dziedziczenia” dóbr kultury, co w połączeniu z opisanym systemem wyraża się w odnalezieniu podmiotu będącego powiernikiem społeczności międzynarodowej troszczącym się o dany element dziedzictwa kulturowego. Należy tutaj mówić nie o zasadzie nieprzywłaszczenia, lecz raczej o zasadzie niewyłączości, gdyż państwa mogą zgłaszać roszczenia restytucyjne oraz suwerennie wykonywać prawa właścicielskie w stosunku do dóbr kultury, lecz jednocześnie wypełniając obowiązki powiernika. Mimo istnienia zobowiązań i licznych mechanizmów w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego nie można interweniować w wewnętrzne sprawy państwa⁷⁵. Dziedzictwa kulturowego ludzkości – choć jest nierozzerwalne związane z terytorialnością i suwerennością państw – nie należy traktować jako prostą sumę kultur (nurt nacjonalistyczny). Należy wskazać dwa obowiązki państwa-właściciela dobra kultury, które wiążą się z koncepcją WDL w aspekcie dziedzictwa kulturowego, a mianowicie – priorytet zachowania dóbr kultury dla przyszłych pokoleń oraz użyteczność na korzyść całej ludzkości (np. wyrażającą się w dostępie publicznym lub programach wymiany muzealnej). Chodzi zatem o obowiązki powiernicze ze względu na właściwość *lex situs*⁷⁶.

---

75 C. Forrest, *Cultural heritage...*, *op. cit.*, s. 140–145; jedyną dozwoloną w prawie międzynarodowym interwencją w takim wypadku jest interwencja dyplomatyczna. R. O’Keefe, *World Cultural...*, *op. cit.*, s. 207.

76 A. Monden, G. Wils, *Art objects...*, *op. cit.*, s. 336–338.

W tradycyjnej koncepcji WDL chodzi również o równy podział zasobów ze szczególnym uwzględnieniem państw rozwijających się. W kontekście dziedzictwa kulturowego należy to odnieść nie do kwestii ekonomicznych, lecz raczej do korzyści z dzielenia się wartościami kulturalnymi, naukowymi i estetycznymi oraz do skutków zrównoważonego rozwoju zabezpieczającego interesy przyszłych pokoleń. Jako że dobra kulturalne – podobnie jak naturalne – pozostają zasobami nieodnawialnymi, na dzisiejszym pokoleniu jako powierniku ciąży obowiązek zachowania ich dla przyszłych generacji, które będą mogły z nich korzystać tak jak My⁷⁷. W 1995 r. na Konferencji Rady Europy w Helsinkach zaaprobowano ideę, by zasoby kulturowe środowiska i społeczeństwa wliczyć w zakres pojęcia dziedzictwa kulturowego, gdyż „są one podobnie nieodnawialne dla ludzkiego życia, zdrowia i bezpieczeństwa tak samo niezbędne jak zasoby naturalne środowiska”⁷⁸.

Na sam koniec należy wskazać, że aby koncepcja WDL w pełni odnosiła się do dziedzictwa kulturowego, musi istnieć system zarządzania dziedzictwem kulturalnym, w tym podejmowania odpowiednich decyzji i równej redystrybucji zasobów⁷⁹. Bez wątpienia funkcjonują wyspecjalizowane instytucje, które zajmują się sferą ochrony dziedzictwa kulturowego w różnych aspektach. System ten bynajmniej nie jest centralny, a można go nazwać rozproszonym – ze względu na wielość podmiotów zajmujących się konkretnymi wycinkami dziedzictwa kulturowego. Organizacją, będącą głównym zarządcą systemu ochrony dziedzictwa kulturowego, jest UNESCO⁸⁰.

---

77 C. Forrest, *Cultural heritage...*, op. cit., s. 146–147.

78 J. Blake, *On Defining...*, op. cit., s. 72.

79 J.E. Noyes, *The Common...*, op. cit., s. 461.

80 C. Forrest, *Cultural heritage...*, op. cit., s. 147–148, 151; na temat instytucji i organizacji w systemie Światowego Dziedzictwa zob. szerzej: B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo...*, op. cit., s. 106 i n.

6. Wnioski

W 1986 r. profesor Piotr Kowalski negatywnie wypowiadał się na temat trzeciej generacji praw człowieka – jako tych, których nie da zabezpieczyć się efektywnymi mechanizmami⁸¹. Nie można zgodzić się z tym podejściem sprzed lat. Jak zostało już wyżej wskazane, zasoby kulturalne są niezbędne dla ludzkiego życia na równi z zasobami naturalnymi. Nikt nie żyje w próżni, lecz wszyscy otaczają się jakąś kulturą i funkcjonują w danej kulturze. Kultura jest elementem godności człowieka, co daje podstawę do uznania prawa do kultury jako prawa człowieka zasługującego na ochronę. Co więcej, należy uznać, że prawo do dziedzictwa kulturowego wchodzi w zakres szerszej koncepcji, nazwanej przez Konwencje wspólnym dziedzictwem ludzkości, jednak nie poprzez bezpośrednie zastosowanie jej reguł, lecz ich odpowiednie dostosowanie do charakteru dóbr kultury. Mimo uchwalenia K72 łącznie regulującej ochronę światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego te systemy są całkowicie różne i funkcjonują odrębnie od siebie⁸².

Idea WDL zaczęła kształtować się w 2. połowie XX w. jako koncepcja polityczna, a następnie zasada prawa międzynarodowego, *soft law* czy prawo konwencyjne i nic nie stoi na przeszkodzie, aby uznać, że nadal może rozwijać się, w tym rozszerzyć swoje ramy na dziedzictwo kulturowe, dostosowując się do realiów funkcjonowania kultury⁸³. Ze względu na mnogość elementów tworzących dziedzictwo kulturowe, różnorodność funkcji i celów systemu jego ochrony zasada ta jest ciągle aktualizowana i indywidualizowana⁸⁴. Jako element środowiska dziedzictwo podlega zmianom,

---

81 P. Kowalski, „Nowe prawa...”, *op. cit.*, s. 67–68.

82 B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo...*, *op. cit.*, s. 49.

83 C. Forrest, *Cultural heritage...*, *op. cit.*, s. 135–137.

84 B. Szmygin, *Światowe dziedzictwo...*, *op. cit.*, s. 31.

a więc należy je postrzegać, biorąc pod uwagę jego dynamiczny charakter⁸⁵. Ponadto, prawo ochrony dziedzictwa kulturowego, jako wyodrębniona gałąź prawa, posiada własne zasady. W kontekście koncepcji WDL należy zwrócić uwagę przede wszystkim na zasadę społecznej użyteczności dziedzictwa kultury traktowanego jako dobro wspólne, które powinno być wykorzystywane oraz zasadę zarządzania dziedzictwem kultury, obejmującym ochronę i opiekę nad zabytkami. Jedną z zasad prawa ochrony dziedzictwa kulturowego jest zasada zmiany wartości użytkowej dziedzictwa kultury w czasie. Opiera się ona na idei, że dane przedmioty, które dziś traktowane są jako element dziedzictwa (zabytki, artefakty), w przeszłości służyły funkcjonalnie do zaspokajania określonych potrzeb. Dzisiaj ich charakter jest wtórny ze względu na sposób używania, a naturalną konsekwencją zmian jest obowiązek zachowania tych obiektów dla przyszłych pokoleń⁸⁶.

Odnosząc się do czterech podstawowych filarów koncepcji WDL, należy uznać ludzkość (traktowaną jako obecne i przyszłe pokolenia) za właściciela dziedzictwa kulturowego. Modyfikacją tej części koncepcji, dzięki której da się powiązać WDL z zasadą suwerenności terytorialnej, jest przyjęcie teorii powiernictwa dziedzictwa kulturowego państwu, które w imieniu ludzkości sprawuje nad nim ochronę. Formę tę popierają również zwolennicy nurtu nacjonalistycznego. Bez znaczenia pozostaje traktowanie wspólnego dziedzictwa kulturowego jako sumy poszczególnych kultur czy jako jednej wszechkultury gdyż każdy element każdej kultury jest wyjątkowy i zasługuje na ochronę. Co za tym idzie, prawo do wspólnego dziedzictwa (kulturowego) ludzkości należy zaliczyć do kategorii praw człowieka podlegających ochronie – zgodnie

---

85 *Ibidem*, s. 34.

86 Zob. szerzej: K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień (red.), *Ochrona dóbr...*, *op. cit.*, s. 50 i n.

z prawem międzynarodowym. Na prawo to składa się wiele pomniejszych – choć istotnych – praw człowieka, w tym prawo do integralności kulturowej czy dostępu do kultury. To ostatnie jest wyrazem trzeciego elementu koncepcji WDL, tj. sprawiedliwego, równego podziału zasobów. Z kolei uwzględnienie państw rozwijających się może dotyczyć choćby pomocy technicznej czy finansowej udzielonej przez społeczność międzynarodową, np. w trakcie konfliktów zbrojnych czy katastrof naturalnych. Jako kolejny przykład można podać choćby pomoc w ratowaniu świątyń egipskich po podjęciu decyzji o budowie Tamy Asuańskiej. Za prawo, a zarazem obowiązek, społeczności międzynarodowej można uznać pomoc w ściganiu zbrodniarzy przeciwko dziedzictwu kultury czy pociąganiu do odpowiedzialności państw zaniedbujących swoje obowiązki w omawianej dziedzinie. Na straży całego tego systemu stoją liczne instytucje i organizacje międzynarodowe, regionalne czy krajowe – z UNESCO na czele – które, choć w sposób rozproszony, organizują i nadzorują ochronę dziedzictwa kulturowego i praw człowieka na całym świecie.

Streszczenia

Prawo do dziedzictwa kulturowego wobec koncepcji wspólnego dziedzictwa ludzkości

Prawa solidarnościowe zostały zdefiniowane w 2. połowie XX w., kiedy społeczność międzynarodowa zauważyła potrzebę realizacji wspólnych celów społecznych. Od wielu lat toczy się spór, czy koncepcja wspólnego dziedzictwa ludzkości, która pierwotnie miała odniesienie tylko do dna morskiego, może być rozszerzona nie tylko do dóbr środowiska naturalnego, lecz również dóbr kulturalnych znajdujących się w granicach jurysdykcji krajowych. Celem niniejszego artykułu jest omówienie problematyki zwią-

zanej z prawem do dziedzictwa kulturowego w kontekście praw człowieka zaliczanych do tzw. trzeciej generacji (w ramach prawa do wspólnego dziedzictwa ludzkości), a także udowodnienie, że prawo to wymaga ochrony prawnej. Na bazie analizy podstawowych elementów doktryny WDL autorka proponuje zastosowanie omawianej koncepcji również do dziedzictwa kulturowego, lecz po dostosowaniu jej zasad do specyfiki, którą rządzą się dobra kultury i chroniące je prawo.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, wspólne dziedzictwo ludzkości, prawa człowieka, trzecia generacja praw człowieka.

The Right to Cultural Heritage Towards the Concept of the Common Heritage of Humanity

Solidarity rights were firstly defined in the second half of the 20th century, when international community noticed the need to achieve common social goals. For many years, there has been a dispute whether the concept of the common heritage of mankind, which originally referred only to the seabed, can be extended not only to natural environmental goods, but also to cultural goods located within the borders of national jurisdictions. The aim of this article is to discuss the issues related to cultural heritage as an element of the common heritage of mankind (so-called concept of the CHM) in the context of the right to cultural heritage is a human right classified as a third-generation human right, and therefore prove the requirement appropriate legal protection. Based on the analysis of the basic elements of the CHM doctrine, the author proposes to apply the discussed concept also to cultural heritage, but after adapting its principles to the specificity that governs cultural goods and the law protecting them.

Keywords: cultural heritage, common heritage of humanity, human rights, third generation of human rights.

Literatura

- Arnold R.P., *The Common Heritage of Mankind as a Legal Concept*, „The International Lawyer” 1975, t. 9, nr 1.
- Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2004.
- Blake J., *On Defining the Cultural Heritage*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2000, t. 49, nr 1.
- Forrest C., *Cultural heritage as the common heritage of humankind: a critical re-evaluation*, „The Comparative and International Law Journal of Southern Africa” 2007, t. 40, nr 1.
- Gebuza, A. *Ewolucja pojęcia dóbr kultury w konwencjach UNESCO* [w:] *Prawo wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy teoretycznoprawne i dogmatycznoprawne*, red. J. Helios et al., Wrocław 2019, DOI <https://doi.org/10.34616/23.19.058>.
- Gilbert J., *Indigenous Peoples’ Cultural Heritage. Rights, Debates, Challenges*, Brill 2017.
- Góralczyk K., Szuniewicz-Stępień M. (red.), *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych*, Gdynia 2022.
- Góralczyk W., Sawicki S., *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa 2017.
- Jurczyk T., *Geneza rozwoju praw człowieka*, „Homines Hominibus” 2009, nr 1 (5).
- Kowalski P., „Nowe prawa człowieka”. *Perspektywy i zagrożenia*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1988, rok L, nr 2.
- Monden A., Wils G., *Art objects as Common Heritage of Mankind*, „Revue belge de droit international” 1986, nr 2.
- Noyes J.E., *The Common Heritage of Mankind: Past, Present and Future*, „Denver Journal of International Law & Policy” 2011, t. 40, nr 1.

- O'Keefe R., *World Cultural Heritage: Obligations to the International Community as a Whole?*, „The International and Comparative Law Quarterly” 2004, t. 53, nr 1.
- Owolabi K.M.O., *The Pinciple of the Common Heritage of Mankind*, „Nnamdi Azikiwe University Journal of International Law and Jurisprudence” 2013, nr 4.
- Saganek P., *General principles of law in public international law*, XXXVII Polish Yearbook of International Law 2017, DOI 10.7420/pyil2017l.
- Szmygin B., *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa–Lublin 2016.
- Wierczyńska K., Jakubowski A., *Zbrodnie przeciwko dziedzictwu kulturowemu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym – analiza krytyczna*, „Studia Prawnicze” 2016, nr 1 (205).
- Wolfrum R., *The Pinciple of the Common Heritage of Mankind*, „Heidelberg Journal of International Law” 1983, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, nr 43.
- African Charter on Human and Peoples’ Rights (Banjul Charter), adopted June 27, 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986, http://www.oas.org/en/sla/dil/docs/African_Charter_Human_Peoples_Rights.pdf [dostęp: 24.12.2024 r.].
- Amerykańska Deklaracja o Prawach Ludów Tubylczych, Organizacja Państwa Amerykańskich, 15 czerwca 2016 r., AG/RES. 2888 (XLVI-O/16).
- Deklaracja UNESCO o odpowiedzialności obecnych pokoleń wobec przyszłych pokoleń, 1997, https://www.unesco.pl/fileadmin/import24/user_upload/pdf/Deklaracja_UNESCO_o_Odpowiedzialnosci_Pokolen.pdf [dostęp: 31.12.2024 r.].
- Drugi Protokół do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r.,

sporządzony w Hadze dnia 26 marca 1999 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 248).

Karta Narodów Zjednoczonych (Dz. U. z 1947 r. nr 23 poz. 90).

Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. (Dz. U. z 1974 r. nr 20 poz. 106).

Konwencja dotycząca utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury, podpisana w Londynie, dnia 16 listopada 1945 r. (Dz. U. z 1947 r. nr 46, poz. 242).

Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza (Dz. U. z 2002 r. nr 59 poz. 543).

Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz. U. z 1957 r. nr 46, poz. 212).

Konwencja o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, przyjęta w Paryżu dnia 2 listopada 2001 r. (Dz. U. z 2021 r. poz. 1302).

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r. (Dz. U. z 2007 r. nr 215 poz. 1585).

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz. U. z 2011 r. nr 172 poz. 1018).

Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz. U. z 1976 r. nr 32 poz. 190).

Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r., dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I), sporządzony w Genewie dnia 8 czerwca 1977 r. (Dz. U. z 1992 r. nr 41 poz. 175).

Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage, 16 November 1972 – Paris, France, Records of the General Conference, 17th session, Paris, 17 October to 21 November 1972, v. 1: Resolutions, recommendations.

Traktat Północnoatlantycki, sporządzony w Waszyngtonie dnia 4 kwietnia 1949 r. (Dz. U. z 2000 r. nr 87 poz. 970).

Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (Dz. U. z 1947 r. nr 23 poz. 90).

Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations, <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-international-principles-applicable-archaeological-excavations> [dostęp: 23.12.2024 r.].

Taylor P., *The Common Heritage of Mankind: A Bold Doctrine Kept Within Strict Boundaries*, <https://wealthofthecommons.org/essay/common-heritage-mankind-bold-doctrine-kept-within-strict-boundaries> [dostęp: 20.12.2024 r.].

Trzecia generacja praw człowieka, <https://www.unic.un.org.pl/prawa-czlowieka/trzecia-generacja-praw-czlowieka/3205> [dostęp: 20.12.2024 r.].